

Lech Ostrowski

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie

Rozwój pozarolniczej przedsiębiorczości gospodarczej na obszarach wiejskich

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, przedsiębiorczość, nowe miejsca pracy, pożyczki i kredyty Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

W Polsce zmiany ustrojowe po 1989 roku miały wielostronne skutki i m.in. spowodowały wzrost bezrobocia. Procesy te obejmowały nie tylko swobodę tworzenia przedsiębiorstw, ale także prywatyzację wielu podmiotów gospodarczych sektora publicznego i spółdzielczego. Intensywność tych zmian w różnych segmentach gospodarki była niejednakowa, ale w rolnictwie dokonała się ze szczególną gwałtownością. Dotyczyło to m.in. PGR, RSP, SKR i zespołowych gospodarstw rolnych kółek rolniczych, gdzie zmiany zostały podporządkowane głównie celom politycznym, a nie ekonomicznym. Zmiany w spółdzielczości wiejskiej zaopatrzenia i zbytu miały podobny charakter.

Równolegle z tymi działaniami drastycznemu ograniczeniu uległ rynek pracy w miastach dostępny dla ludności wiejskiej. Racjonalizacja zatrudnienia w przemyśle, transporcie i budownictwie blokowała migrację stałą i zarobkową (wahadłową) z obszarów wiejskich. Te tendencje w powiązaniu z niskimi dochodami wsi sprzyjały narastaniu bezrobocia, które ze szczególną dokuczliwością obciążało ludzi młodych, w tym absolwentów szkół średnich i zasadniczych [4]. W latach 1994–1998 bezrobocie na obszarach wiejskich było wyraźnie wyższe niż w miastach, a udział w strukturze bezrobotnych mieszkańców wsi wzrósł z 40,8 do 45,0% (tab. 1). Podobne tendencje w bezrobociu na wsi kształtowały się w 1999 roku.

Z tych porównań wynika, że ludność wiejska, stanowiąca 38% mieszkańców Polski, skupiała 45% rejestrowanych bezrobotnych. Rzeczywiste bezrobocie na obszarach wiejskich było blisko dwukrotnie wyższe, jeżeli weźmiemy pod uwagę tzw. zbędne ręce do pracy, stanowiące rezultat ograniczonych możliwości odchodzenia osób z rodzin rolniczych do pracy zarobkowej poza własnym gospodarstwem rolnym [4, 8]. Ta sytuacja stanowiła najpoważniejszy problem społeczny i ekonomiczny obszarów wiejskich i takie poglądy zgodnie wyrażają zarówno rolnicy, jak i ludność wiejska.

Tabela 1. Bezrobocie rejestrowane w Polsce w latach 1994–1998

Rok	Bezrobocie ogółem		W tym bezrobocie na wsi		Wskaźnik [%] bezrobotni wieś bezrobotni miasto
	tys. osób	%	tys. osób	%	
1994	2838,0	100,0	1157,9	100,0	40,80
1995	2628,8	99,7	1126,5	97,3	40,85
1996	2359,5	83,1	1037,2	89,8	43,96
1997	1926,4	67,8	843,7	72,9	43,80
1998	1893,3	66,7	852,0	73,6	45,00

Źródło: Bezrobocie rejestrowane w Polsce w 1998 roku, GUS, Warszawa 1999.

Na wsi w ostatnich latach przybyło podmiotów gospodarczych i miejsc pracy. Ponadto zostały odwrócone proporcje w porównaniu z okresem lat osiemdziesiątych w odsetku ludności pracującej na wsi i w miastach na korzyść wzrostu liczby miejsc pracy na obszarach wiejskich. Natomiast porównanie liczby miejsc pracy zlikwidowanych na wsi w latach 1992–1996 do liczby miejsc nowo utworzonych nadal układało się niekorzystnie i wynosiło jak 10 : 6 [7]. Ilustruje to rozwój przedsiębiorczości na wsi. Te problemy były i są stale obecne w polityce państwa, co m.in. znalazło wyraz w „Strategii dla Polski” (1994) i „Spójnej polityce strukturalnej obszarów wiejskich i rolnictwa” (1999), w których szczególne miejsce poświęcono rozwojowi przedsiębiorczości i tworzeniu nowych miejsc pracy jako czynnika budującego wielofunkcyjność obszarów wiejskich. Są to koncepcje wartościowe z punktu widzenia restrukturyzacji gospodarczej i społecznej wsi i rolnictwa, ale zawierają pewne uproszczenia, które wymagają pogłębionych ocen. Zasadnicza sprawa dotyczy dość powszechnego przekonania polityków, działaczy samorządowych, a także części badaczy, że wielofunkcyjność i rozwój przedsiębiorczości zlikwiduje bezrobocie i przyspieszy dezagrarizację wsi. Tak jednak nie jest, gdyż te wartościowe kierunki działania muszą być szerszej niż dotychczas powiązane z tworzeniem szans migracji do miast ludności wiejskiej. Istota problemu leży w ograniczonych możliwościach migracji stałej i wahadłowej ludności wiejskiej do miast, a zmiany wewnątrz wsi są arcyważnym działaniem, ale tylko wspomagającym proces globalnej restrukturyzacji społeczno-gospodarczej.

Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w tworzeniu nowych miejsc pracy

W celu ograniczenia bezrobocia i tworzenia nowych miejsc pracy Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) od czerwca 1995 roku udzielała pożyczki osobom prawnym i fizycznym ze środków pochodzących z Banku Światowego. Były one skierowane do właścicieli tworzących drobne zakłady produkcyjne, usługowe i handlowe. Kwota pożyczki wynosiła do 10 tys. zł na jedno nowe miejsce pracy, a łączna wartość tego wsparcia dla przedsiębiorcy nie mogła przekraczać 60 tys. zł. Maksymalny

Tabela 2. Pożyczki udzielone przez ARiMR w latach 1995–1998 na tworzenie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich

Rok	Liczba pożyczek	Łączna kwota pożyczek [mln zł]	Liczba nowych miejsc pracy	Liczba przedsięwzięć gospodarczych			Średnia pożyczka [tys. zł na 1 nowe miejsce pracy]
				produkcja	usługi	handel	
1995	321	14,5	1475	128	122	71	9,8
1996	2028	72,9	7344	808	410	535	9,9
1997	2066	64,1	6434	465	710	685	10,0
1998	77	0,2	221	21	22	12	9,1
Razem	4492	151,7	15474	1422	1264	1313	9,8

Źródło: Dane ze sprawozdań rocznych ARiMR.

Tabela 3. Województwa o najwyższym i najniższym udziale w pożyczkach ARiMR, udzielonych w latach 1995–1998 na tworzenie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich

Województwa o najwyższym udziale pożyczek	Kwota		Nowe miejsca pracy	Województwa o najniższym udziale pożyczek	Kwota		Nowe miejsca pracy
	mln zł	%			mln zł	%	
bielskie	13,9	100	1393	włocławskie	0,4	25	42
kieleckie	7,6	55	764	jeleniogórskie	0,9	56	103
sieradzkie	7,4	53	747	koszalińskie	1,0	63	106
bydgoskie	6,5	47	650	chełmskie	1,0	63	98
siedleckie	5,5	40	550	piotrkowskie	1,1	69	114
krośnieńskie	5,0	36	505	ślupskie	1,3	81	130
nowosądeckie	4,8	35	481	szczecińskie	1,4	88	144
kaliskie	4,7	34	475	leszczyńskie	1,4	88	147
gdańskie	4,6	33	466	łódzkie	1,5	94	150
toruńskie	4,4	32	445	legnickie	1,6	100	161

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych ARiMR.

okres spłaty pożyczki ustalono na 3 lata z ew. rocznym okresem karencji. Zainteresowanie tą formą pomocy od początku było duże i akcja była prowadzona aż do wyczerpania środków, tj. do 1998 roku (tab. 2).

Łącznie w latach 1995–1998 udzielono 4492 pożyczki na kwotę 151,7 mln zł, co spowodowało utworzenie 15475 nowych miejsc pracy. Najwięcej nowych miejsc pracy utworzono w zakładach produkcyjnych (31,7%) i handlowych (29,2%), tylko nieznacznie mniej w usługach (28,1%), a najmniej w wielokierunkowej działalności gospodarczej (11,0%). W różnych regionach kraju zainteresowanie tą formą pomocy dla przedsiębiorców było niejednakowe.

Wynikało to z wielu przyczyn, wśród których skromny wpływ miała świadoma polityka ARiMR. W tej polityce przyjęto bowiem zasady równościowe, ale kwestie organizacyjne obsługi tych pożyczek w województwach wyraźnie różnicowały intensywność sięgania po te środki. Dotyczyło to m.in. współpracy banków z ośrodków doradztwa rolniczego, które opiniowały wnioski na pożyczki. Na tę sytuację miała również wpływ sprawność informacyjna w terenie na temat uruchomienia takich form pomocy finansowej państwa na tworzenie nowych miejsc pracy. W województwach o intensywnym rolnictwie mniejsze było zainteresowanie pożyczkami, dotyczyło to np. województwa łeszczyńskiego, a generalnie najmniej z tej formy pomocy skorzystały województwa słabsze ekonomicznie, zwykle z przewagą gospodarki rolnej (tab. 3).

Niezależnie od pożyczek ARiMR udzielała kredytu na tworzenie miejsc pracy poza rolnictwem. Podstawą prawną uruchomienia tej linii kredytowej było rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 stycznia 1996 roku w sprawie szczegółowych kierunków działań ARiMR oraz sposobów ich realizacji (DzU nr 16 poz. 82 z późniejszymi zmianami). Kredytem tym finansowano przedsięwzięcia inwestycyjne, takie jak zakup, modernizacja, adaptacja, budowa i rozbudowa zakładów prowadzących działalność pozarolniczą. Tym kredytem można było także finansować rozpoczęte wcześniej inwestycje, zakup i montaż niezbędnych maszyn, urządzeń i narzędzi oraz środków transportu z wyłączeniem samochodów osobowych. Z tego kredytu mogli korzystać nie tylko właściciele, ale także dzierżawcy przedsiębiorstw. Linia ta zaczęła działać w 1996 roku i do końca 1998 roku w tej formie trafiło do przedsiębiorców wiejskich 306,2 mln zł, które spowodowały efekt w postaci zorganizowania 14,6 tys. nowych miejsc pracy dla osób mieszkających na obszarach wiejskich. Najczęściej inwestowano w przedsiębiorstwa wytwórcze (41,2% liczby udzielonych kredytów), znacznie rzadziej w firmy usługowe (28,3%) i handlowe (22,4%), a najrzadziej w firmy wielokierunkowe (8,1%).

Wykorzystanie środków przeznaczonych na kredyty było prawidłowe, a w relacji do łącznej wielkości kredytu koszty utworzenia jednego nowego miejsca pracy ukształtowały się poniżej zakładanej wartości maksymalnej (25 tys. zł) i wyniosły średnio 21 tys. zł. Koszty te miały niejednakową wartość w poszczególnych latach i najwyższe były w 1996 roku (26,6 tys. zł na jedno miejsce pracy) i najniższe w 1997 roku (17,9 tys. zł.).

Tabela 4. Kredyty preferencyjne udzielone przez ARiMR w latach 1995–1998 na tworzenie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich

Rok	Liczba kredytów	Łączna kwota kredytu [mln zł]	Liczba nowych miejsc pracy	Liczba kredytów na działalność		Średni kredyt [tys. zł na 1 nowe miejsce pracy]
				produkcyjną usługową	handlową wielokierunkową	
1996	424	66,8	2513	183	111	26,6
1997	1095	159,6	8898	428	233	17,9
1998	698	79,8	3191	302	144	25,0
Razem	2217	306,2	14602	913	497	21,0

Źródło: Dane z rocznych sprawozdań ARiMR.

Tabela 5. Województwa o najwyższym i najniższym udziale w kredytach ARiMR, udzielonych w latach 1996–1998 na tworzenie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich

Województwa o najwyższym udziale kredytów	Kwota		Nowe miejsca pracy		Województwa o najniższym udziale kredytów		Kwota		Nowe miejsca pracy	
	mln zł	%	liczba	%	mln zł	%	liczba	%	liczba	%
olsztyńskie	21,9	100	877	100	legnickie	0,8	28	3	26	
poznańskie	21,0	96	841	96	skiermiewickie	1,9	66	78	68	
bielskie	20,8	95	831	95	chełmskie	2,0	69	78	68	
kaliskie	14,9	68	597	68	włocławskie	2,0	69	79	69	
krakowskie	12,2	56	491	56	ciechanowskie	2,2	76	87	76	
katowickie	11,5	53	460	53	jeleniogórskie	2,3	79	93	81	
toruńskie	10,1	46	403	46	łódzkie	2,3	79	95	83	
rzeszowskie	9,5	43	382	44	przemyskie	2,5	86	100	87	
suwalskie	8,2	37	331	38	koszalińskie	2,7	93	108	94	
zielonogórskie	7,9	36	316	36	piotrkowskie	2,9	100	115	100	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych ARiMR.

Rok 1998 okazał się okresem zmniejszającego się zainteresowania kredytem na nowe miejsca pracy w relacji do 1997 roku, co było wywołane wieloma względami. Po pierwsze, wyczerpywały się środki finansowe, po drugie, w tym okresie pogorszyła się sytuacja gospodarcza, m.in. na skutek ograniczenia handlu z krajami WNP. Produkcja i usługi na potrzeby rynku wschodniego miały znaczny udział w drobnych i średnich przedsiębiorstwach działających na obszarach wiejskich, szczególnie wzdłuż tzw. ściany wschodniej. Po trzecie, liczba przedsiębiorstw w gminach wiejskich i wiejsko-miejskich, które miały atrakcyjny kierunek produkcji, usług lub handlu i mogły działać ekspansywnie, nie jest zbyt duża. Rynek, ogólnie biorąc, jest trudny i dlatego przedsiębiorcy w 1998 roku rzadziej sięgali po ten kredyt, niż to miało miejsce w 1997 roku.

Jeżeli kredytobiorca uzyskał wcześniej kredyt preferencyjny z ARiMR, to łączna wartość udzielonych w tej formie środków pochodzących z różnych linii nie mogła być wyższa od 2 mln zł. Warunkiem uzyskania kredytu był udział własny przedsiębiorcy w inwestycji na poziomie wynikającym z przepisów, a oszacowanie formy i wysokości wnoszonego wkładu dokonywał bank według obowiązujących procedur. Oprocentowanie kredytu było zmienne i nie mogło przekraczać 1,25 stopy redyskontowej weksli przyjmowanych od banków przez NBP. Połowę oprocentowania płacił kredytobiorca (nie więcej niż 20% kredytu), a w pozostałej części ARiMR. Kredyt może być udzielony na okres do 6 lat z roczną karencją. Zabezpieczenie kredytu było dokonywane według procedury i na zasadach danego banku, a bank nie mógł stosować kapitalizacji odsetek lub pobierać ich z góry.

Na tych zasadach otrzymany kredyt powinien skutkować utworzeniem nowych miejsc pracy (jeden etat na każde rozpoczęte 25 tys. kredytu) i powinny one dać zatrudnienie osobom zamieszkałym na wsi (co najmniej 80% nowo zatrudnionych). Zatrudnienie to nie powinno dotyczyć emerytów i rencistów, a co ważne — powinno być utrzymane w okresie spłacania kredytu na zasadach zatrudnienia stałego (bez uczniów).

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 3, rozkład przestrzenny środków na kredyty dotyczące nowych miejsc pracy wykazywał duże zróżnicowanie. Między kwotą tego kredytu w latach 1996–1998, zaangażowaną w przedsiębiorczość województwa olsztyńskiego (21,9 mln zł) i legnickiego (0,8 mln zł), była duża różnica, a wytłumaczenie tych różnic nie miało racjonalnych przesłanek, gdyż obydwie województwa były w podobnej sytuacji, jeżeli chodzi o stopę rejestrowanego bezrobocia [4]. Tylko trzy tzw. województwa popegeerowskie znalazły się w rankingu 10 województw o najwyższym udziale w kredytach (olsztyńskie, suwalskie i zielonogórskie) i trzy w grupie o najniższym udziale środków wykorzystanych na ten cel (legnickie, jeleniogórskie i koszalińskie), natomiast w pozostałych 8 województwach, które w 1989 roku miały ponad 40% gruntów w sektorze państwowym, wykorzystanie kredytów na nowe miejsca pracy było średnie.

Niskie również było wykorzystanie kredytów w województwach rolniczych w centralnej i południowo-wschodniej Polsce, gdzie bezrobocie było wyższe niż przeciętnie w kraju. Były to województwa o dość niskim poziomie rozwoju przemysłu, a

— co ważne — o słabo rozwiniętej infrastrukturze technicznej i społecznej, co stanowiło istotną barierę w rozwijaniu przedsiębiorczości [1, 5].

Zainteresowanie kredytem na nowe miejsca pracy było wyraźnie wyższe niż pożyczkami, chociaż te ostatnie były niżej oprocentowane. Limit kredytu na jedno nowe miejsce pracy był ustalony na 25 tys. zł, natomiast w pożyczkach tylko na 10 tys. zł, co w praktyce okazało się kwotą niewielką, tym bardziej że górna granica kredytu (2 mln zł) i pożyczki (60 tys. zł) były zasadniczo różne. Stąd różnice w globalnej wartości wykorzystanych kredytów i pożyczek w układzie wojewódzkim.

Należy podkreślić, że w rankingu 10 województw z najwyższym kredytem znalazły się tylko 3 województwa, które także wyróżniły się wykorzystaniem pożyczek, natomiast w rankingu województw o niskim wykorzystaniu kredytu powtórzyło się aż 6 (na 10 możliwych) województw z niskimi kwotami wykorzystanych pożyczek. Charakteryzuje to dysproporcje w alokacji środków na popieranie przedsiębiorczości w województwach, w których bezrobocie jawne i ukryte jest największe.

Te porównania — podobnie jak to ma miejsce w analizie pożyczek — nie wystawiają dobrej oceny ARiMR w konstruowaniu polityki zwalczania bezrobocia i tworzenia nowych miejsc pracy na wsi. **Brakuje w tym wypadku wyraźnych celów na poziomie regionalnym, a cele generalne, jak wynika z praktyki realizacyjnej, nie były w stanie stworzyć strategii o wysokiej efektywności ekonomicznej wykorzystanych środków.** Wady tej polityki są prawdopodobnie dodatkowo utrwalane przez niedostateczną działalność informacyjną dotyczącą popierania przedsiębiorczości, która, poza bankami, powinna w większym zakresie być prowadzona przez różne inne media, w tym organizacje samorządowe, zawodowe i gospodarcze.

Slabe i mocne strony przedsiębiorczości wiejskiej

Rozwój przedsiębiorczości na wsi w działalności pozarolniczej charakteryzował się dynamicznym wzrostem mierzonym liczbą podmiotów gospodarczych. Ta dynamika nie oznaczała jednak, że **liczba przedsiębiorstw, zakładów usługowych, handlowych i produkcyjnych wzrosła do takiego stanu, który miałby zasadniczy wpływ na stopę bezrobocia i zmieniałby charakter obszarów wiejskich z punktu widzenia struktury zatrudnienia ludności wiejskiej.**

W początku lat dziewięćdziesiątych najszybciej wzrastała liczba sklepów, wyraźnie słabiej warsztatów rzemieślniczych i wytwórczych [6]. Dość szybko wzrastała również liczba składów, hurtowni i sklepów zakładanych w adaptowanych pomieszczeniach, handlowano także na straganach, wprost z samochodów itp. Ten okres to również dynamiczny przyrost prymitywnych zakładów masarskich, piekarni, mleczarni, wytwórni napojów, drobnego przetwórstwa owoców, skupu runa leśnego itp. Od 1995 roku rozwój przedsiębiorczości na wsi wyraźnie wytracał dynamikę, gdyż bariera popytowa ograniczała potrzebę tworzenia takich placówek, a — co ważne —

słabe podmioty gospodarcze pod wpływem konkurencji ulegały likwidacji. Bardzo szybko się okazało, że część warsztatów rzemieślniczych w sektorze przetwórstwa rolnego z braku np. oczyszczalni ścieków, prymitywnych urządzeń produkcyjnych i chłodniczych musiała być zamknięta, gdyż miała wysokie koszty stałe i nie mogła spełnić wymogów sanitarnych, obowiązujących przy tego typu działalności.

W związku z tym zatrudnienie ludności rolniczej zmieniło charakter, a te zmiany szły w różnych kierunkach [8]. Po pierwsze, zmniejszyło się zatrudnienie w miastach, a wzrosło na wsi, po drugie, zmniejszyło się zatrudnienie w sektorze publicznym i spółdzielczym, a wzrosło w sektorze prywatnym, po trzecie, silnie zmniejszyła się liczba osób z rodzin wiejskich zarobkujących stale, a wzrosła liczba zatrudnionych w niepełnym wymiarze godzin, pracujących sezonowo i dorywczo, i po czwarte, wzrosła liczba pracujących na rachunek własny w biznesach rodzinnych i większych własnych firmach, a zmniejszyła się liczba zatrudnionych ze stosunku pracy.

Ta charakterystyka globalnych uwarunkowań przedsiębiorczości na obszarach wiejskich miała i ma nadal bardzo wyraźną specyfikę w układzie regionalnym. Nie wchodząc w szczegóły, warto podkreślić różnice, jakie występują w rozwoju przedsiębiorczości np. na obszarach centralnej i południowo-wschodniej Polski, gdzie z racji mocnej pozycji gospodarki chłopskiej nawyki i potrzeby związane z funkcjonowaniem drobnych usług okolorolniczych i bytowych są dość powszechne, a inaczej ta sytuacja kształtuje się w województwach, w których wraz z upadkiem nierentownych gospodarstw państwowych uległy likwidacji placówki handlowe i usługowe, które wcześniej były ich własnością. Te społeczności wioskowe są mało przedsiębiorcze, a w działalności rynkowej w szczególności. Inaczej także rozwija się przedsiębiorczość w regionach przygranicznych, w sąsiedztwie dużych aglomeracji (praca na rzecz miasta), ruchliwych szlaków komunikacyjnych (tranzyt) niż w województwach typowa rolniczych.

Wiele z tych trudnych problemów ekonomicznych, społecznych, socjalnych, a także moralnych, tworzących uwarunkowania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, zachowuje aktualność i kształtuje słabe i mocne strony akcji udzielania pożyczek i kredytów przez ARiMR na tworzenie nowych miejsc pracy. Konstrukcja tych uwarunkowań jest ważna dla procesu budowania wielofunkcyjności obszarów wiejskich jako strategicznej koncepcji rozwoju wsi i rolnictwa.

Słabe strony przedsiębiorczości wiejskiej

1. Bariera popytowa, tworząca ograniczony rynek na usługi i dobra materialne środowiska lokalnego [10]. Zmniejszanie tych barier będzie zasadniczym impulsem rozwoju przedsiębiorczości (zakupy restytucyjne gospodarstw domowych i rolnych, modernizacja budynków mieszkalnych, usługi bytowe itp.).
2. Słaby rozwój infrastruktury technicznej, społecznej, finansowej i produkcyjnej [3]. Zaniedbania w tym zakresie są duże, a obecnie udzielana pomoc ma bardzo wybiórczy charakter.

3. Niedostatek kapitału i słabe umiejętności ludności wiejskiej w korzystaniu z już istniejących źródeł finansowania przedsiębiorczości w środowisku wiejskim i małomiasteczkowym.
4. Bariera niskich kwalifikacji zawodowych i wykształcenia ogólnego, ograniczająca dostęp do nowoczesnej przedsiębiorczości związanej z nową generacją sprzętu technicznego, usług turystycznych, produkcyjnych, finansowych i doradczych.
5. Ostry niedostatek wiedzy ekonomicznej dotyczącej funkcjonowania rynku, menedżmentu i marketingu. Niepewność w działaniach biznesowych, słaba ocena ryzyka w interesach itp.
6. Mała mobilność ludności wiejskiej, w tym także przedsiębiorców, w tworzeniu grup producenckich, organizacji kupieckich, gospodarczych, a także słabe wykorzystanie giełd, hurtowni i zakładów produkcyjnych w robieniu interesów handlowych, usługowych i kooperacyjnych.
7. Anachroniczna sytuacja w zakresie doradztwa biznesowego, podatkowego, inwestycyjnego i innego, związanego z przedsiębiorczością pozarolniczą. ODR, jako opracie dla tych działań, jest nieporozumieniem, gdyż nie tylko z samej nazwy ośrodki te zajmują się rolnictwem, traktując pomoc dla przedsiębiorczości pozarolniczej (może z wyjątkiem agroturystyki) jako działanie uboczne.
8. Niska jest pomoc finansowa i organizacyjna państwa, różnych fundacji, agencji i organizacji pomocowych w rozwijaniu przedsiębiorczości [9]. Wynika to z wartości środków pomocowych, drogiego kredytu komercyjnego, który stanowi barierę w działaniach biznesowych, a niskie limity środków na utworzenie jednego nowego miejsca pracy ograniczają działania.

Mocne strony przedsiębiorczości wiejskiej

1. Obiektywne uwarunkowania ekonomiczne (przymus ekonomiczny) wynikające z niskich dochodów ludności wiejskiej — rolniczej i nierolniczej, które motywują do szukania alternatywnych źródeł utrzymania i tworzenia nowych miejsc pracy.
2. Wysokie bezrobocie jawne i ukryte, które zmniejsza koszty opłaty pracy na obszarach wiejskich, jest ważnym atutem lokalizacji przedsiębiorstw na wsi oraz zachęcania inwestorów zewnętrznych, krajowych i zagranicznych, do inwestowania na tych terenach.
3. Znaczny udział młodzieży i osób w wieku produkcyjnym młodszym (do 44 lat) w strukturze zasobów pracy na wsi i coraz wyższy odsetek osób z ponadpodstawowym wykształceniem nierolniczym.
4. Duże zasoby naturalne obszarów wiejskich słabo eksploatowane w wielu regionach kraju w działalności pozarolniczej, takiej jak np. agroturystyka, surowce rolnicze i nierolnicze, akweny i ciekły wodne, źródła wód głębinowych itp.

5. Znaczne zasoby majątku trwałego — gruntów prywatnych, budynków, budowli, urządzeń technicznych, środków transportu, które ułatwiają organizowanie przedsięwzięć gospodarczych w wielu wsiach, gdzie dodatkowym atutem jest stosunkowo nieźle rozwinięta infrastruktura techniczna.
6. Rolniczy charakter wielu podmiotów gospodarczych (niskie koszty) i ich częste powiązania z gospodarstwem rolnym, co daje większą pewność w pierwszym okresie pracy na rachunek własny, sprzyja stabilizacji dochodów itp.
7. Duża elastyczność w dostosowaniu małych firm zlokalizowanych na wsi do potrzeb rynku. Wiąże się to ze zmianą branży, partnerów biznesowych, miejsca robienia interesów (wieś i miasto) czy zmianą formy sprzedaży produktów i usług.
8. Duża wrażliwość przedsiębiorców z obszarów wiejskich i małych miasteczek na pomoc finansową państwa, co daje szansę na realizację określonej strategii dezagraryzacji i budowania wielofunkcyjności obszarów wiejskich.

Rolnicy uczestniczący w pozarolniczej działalności gospodarczej

Szukając odpowiedzi na temat skali tej aktywności, w ankiecie IERiGŻ z 1996 roku zapytano, które rodziny **podjęły pracę na rachunek własny**. Z danych tych wynika, że w 1996 roku 568 rodzin (13,5% z badanej próby) zajmowało się prowadzeniem pozarolniczej pracy na rachunek własny. Firmy typu rodzinnego (zwykle jednoosobowe, bez pracowników najemnych) stanowiły 85,7%, a pozostałe (14,3%) to przedsiębiorcy zatrudniający obcą siłę najemną (średnio 2,48 osoby). Firmy rodzinne oraz przedsiębiorcy z punktu widzenia sektorów gospodarczych miały dość zróżnicowaną strukturę, co ilustrują następujące dane:

Sektor	Handel i rzemiosło (firmy rodzinne)	Przedsiębiorcy zatrudniający obcą siłę roboczą
Handel i usługi	50	62
Usługi okolorolnicze	37	6
Rolnictwo, rybactwo, leśnictwo	10	3
Przemysł i budownictwo	3	23
Przemysł rolno-spożywczy	—	6
R a z e m	100	100

Firmy rodzinne to poza handlem i transportem, które były wiodące w obydwu grupach jednostek gospodarczych, były szczególnie aktywne w usługach na rzecz rolnictwa, rybactwa i leśnictwa, natomiast **przedsiębiorcy** wyróżniali się udziałem firm zajmujących się wytwórczością i budownictwem. Usługi okolorolnicze to głównie praca kombajnem, ciągnikiem, samochodem ciężarowym lub dostawczym, a także

usługi ochrony roślin i inseminacji zwierząt. Natomiast wytwórczość i usługi dotyczące rolnictwa, rybactwa i leśnictwa to wylęgarnie drobiu, hodowla narybku, pozyskiwanie drzewa w lesie, handel nasionami, zbieranie i skup runa leśnego, jagód, grzybów oraz handel tymi produktami.

W grupie przedsiębiorców 6% stanowiły zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego. Był to udział znaczący, ale w porównaniu z danymi z 1992 roku zarówno udział w strukturze, jak i liczba takich zakładów uległy zmniejszeniu (o 10 pp.). Ze względu na konkurencję i inne trudności z rynku wypadły niektóre masarnie, ubojnie zwierząt, przetwórnice owoców i warzyw, a nawet piekarnie.

Wśród rolników prowadzących warsztaty rzemieślnicze, sklepy lub stragany w 83,8% takich placówek właścicielem firmy i równocześnie pracownikiem był mężczyzna, natomiast wśród przedsiębiorców odsetek mężczyzn stanowił 67,9%. Z tych wskaźników wynika, że mężczyźni częściej niż kobiety w rodzinach rolniczych zajmowali się działalnością pozarolniczą prowadzoną na rachunek własny. Warto jednak podkreślić, że w grupie przedsiębiorców kobiety z rodzin rolniczych były częściej prowadzącymi przedsiębiorstwo, niż to miało miejsce w grupie rzemiosła i drobnych firm handlowo-usługowych. Z ankiety wynika również, że co trzecie przedsiębiorstwo z najmcm obcej siły roboczej było w rodzinach rolniczych prowadzone przez kobietę.

Przedsiębiorcy z rodzin rolniczych zatrudniający obcą siłę najemną byli grupą osób lepiej wykształconych i młodszych wiekiem niż rzemieślnicy i handlowcy (tab. 6.).

Tabela 6. Cechy demograficzne osób z rodzin rolniczych zajmujących się działalnością na rachunek własny

Makro- regiony	Badani ogółem	Średni wiek [lata]	Wykształcenie			Funkcje w rodzinie		
			podstawowe i zasadnicze	śred- nie	wyższe	głowa rodziny	współ- małżonek	dziecko lub inne osoby
			% (suma wiersza = 100)			% (suma wiersza = 100)		
Ogółem	568	39	69	27	4	55	14	31
Przedsiębiorcy (zatrudniający na stałe obcą siłę roboczą)								
Razem	81	38	46	42	12	46	23	31
Rzemieślnicy, właściciele sklepów pracujący na rachunek własny (bez pracowników najemnych)								
Razem	478	40	72	25	3	57	13	30

Mimo dość niskiego wykształcenia rzemieślników i handlowców z rodzin chłopskich były to osoby o wykształceniu wyższym niż przeciętnie wśród tej grupy ludności. Wśród ogółu osób z rodzin rolniczych aktywnych w działalności pozarolniczej prowadzonej na rachunek własny 55% stanowiły głowy rodzin, 14% współmałżonkowie i 31% inne osoby — zwykle dorosłe dzieci.

Rolnicy, którzy zrezygnowali z pracy na rachunek własny

Okresem obserwacji objęto 4 lata i w tym czasie 49 rodzin, które podjęły działalność gospodarczą na rachunek własny, zaprzestały jej prowadzenia. W stosunku do ogółu rodzin chłopskich prowadzących działalność pozarolniczą w 1996 roku (568) odsetek ten był niewielki (8,8%). Oznacza to, że trudny rynek wyeliminował małą część podmiotów gospodarczych tej grupy ludności, natomiast wszyscy pozostali, tzn. 91,2%, w tym czasie odnieśli sukces lub mając różnego typu problemy, nadal próbowali rozwijać swoje firmy. W tej grupie znalazły się rodziny, które likwidowały i zakładały na nowo kolejne przedsiębiorstwa, zmieniały branże, partnerów handlowych i produkcyjnych, a także zmieniały miejsce prowadzenia firmy. W tym wypadku ważne było jednak to, że ta grupa rodzin na trwałe — mimo przejściowych niepowodzeń — związała się z działalnością pozarolniczą i starała się aktywnie walczyć o pozycję na rynku. Pomagały im w tych działaniach doświadczenia, jakie wynieśli z praktycznej działalności biznesowej, nawet takie, które kończyły się stratami finansowymi i koniecznością szukania nowych rozwiązań organizacyjnych czy kadrowych na dalsze prowadzenie warsztatu rzemieślniczego, sklepu, hurtowni czy składu. Były to osoby wyraźnie starsze wiekiem (45 lat) niż przeciętnie w grupie (39 lat), pracujące we własnych firmach. Dla części osób, które uruchomiły własne przedsiębiorstwo, rynek okazał się zbyt trudny dla samodzielnej działalności gospodarczej i te osoby wolały przejść do pracy w administracji, samorządach lub w innych prywatnych przedsiębiorstwach w roli pracowników najemnych.

Przelamanie barier świadomościowych związanych z aktywnością pozarolniczą prowadzoną na rachunek własny przez osoby z rodzin chłopskich było bardzo ważnym zdarzeniem i skutkowało w dalszej karierze zawodowej tych osób. Duży ich odsetek (65%) nie wrócił do statusu rolnika, a nawet jeżeli niektóre z tych osób zrezygnowały z prowadzenia własnej firmy, to były na tyle przedsiębiorcze, że znalazły zajęcie na lokalnym rynku pracy w charakterze pracownika najemnego. Tylko nieliczna grupa (35%), po przerwaniu działalności gospodarczej na rachunek własny, wróciła wyłącznie do pracy w gospodarstwie rolnym. Dotyczyło to osób ze średnich i dużych gospodarstw. Należy przypuszczać, że doświadczenia rynkowe tych osób zdobyte we własnej firmie — niezależnie od tego, jaki miała ona charakter i skalę — będą wykorzystane w prowadzeniu własnego gospodarstwa rolnego.

W badaniach interesowały nas przyczyny rezygnacji osób z rodzin chłopskich z gospodarczej działalności pozarolniczej. Statystyka odpowiedzi w tej sprawie była następująca:

Przyczyny zaprzestania działalności gospodarczej na rachunek własny	liczba przypadków	%
— nieopłacalność działalności	5	25
— brak popytu, mało klientów	3	15
— wysokie koszty stałe, duże podatki	7	35
— trudno łączyć pracę w gospodarstwie rolnym z biznesem	2	10
— choroba, sytuacja rodzinna	2	10
— brak danych o przyczynie	1	5

Wszystkie te przyczyny, chociaż akcentowały różne kwestie, w istocie sprowadzały się do niskiej zyskowności podjętych działań. Wysokie koszty stałe były opisywane jako wysoki czynsz za wynajem lokalu handlowego (w mieście), wysokie koszty energii elektrycznej, duże podatki, nawet wtedy gdy dotyczyły one zryczałtowanego podatku, wynikającego z karty rzemieślniczej. Inne ujęcie tego samego problemu (niskiej rentowności) wiązało się z brakiem klientów i popytu.

Wnioski z tej analizy są pozytywne. Te osoby z rodzin chlopskich, które podjęły działalność pozarolniczą, w znacznym odsetku utrzymały się na rynku. Konkurencja i inne przyczyny zmusiły tylko niewielki odsetek (3,5%) do likwidacji firm i były to decyzje podjęte w 3/4 z przyczyn ekonomicznych i tylko w 1/4 z przyczyn losowych i rodzinnych.

Wnioski

Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich jest efektywną formą budowania wielofunkcyjności wsi i dezagraryzacji tego środowiska [2]. Dominującą formą pomocy w jej rozwijaniu powinny być kredyty preferencyjne, natomiast pożyczki należy traktować jako wartościową formę wsparcia kapitałowego dla osób, które po raz pierwszy tworzą własne firmy: zakłady rzemieślnicze, handlowe i produkcyjne. Zasady udzielania pożyczek powinny jednak być bardziej atrakcyjne, niż to miało miejsce w działalności ARiMR w latach 1995–1998. To uatrakcyjnienie powinno dotyczyć zwiększenia limitów na jedno tworzone miejsce pracy (np. do poziomu limitu kredytu) i limitu łącznego tej formy pomocy, np. do 100 tys. zł na jeden podmiot gospodarczy. Analiza alokacji środków na pożyczki i kredyty wykazała, że były one — przypuszczalnie z powodu ich niskiej kwoty — rozdzielane do poszczególnych województw według zasady równościowej. Nie jest to dobra zasada, gdyż możliwości ekonomiczno-finansowe przedsiębiorców z różnych obszarów Polski są wyraźnie niejednakowe. Różne są także preferencje przestrzenne państwa w takich działaniach i wynikają one ze strategii rozwoju społecznego i gospodarczego. Szczególnie rzadko z tej formy pomocy finansowej korzystano w województwach

północnych i zachodnich, tzw. popegeerowskich, o wysokiej stopie bezrobocia, co jest wadą realizacyjną tych działań.

Kształtowanie polityki regionalnej powinno łączyć się ze zróżnicowaną skalą alokacji środków, a także ze zróżnicowaniem warunków, na jakich powinny one trafiać do przedsiębiorców.

Badania dotyczące przedsiębiorczości rodzin chłopskich i przyczyny wycofywania się ich z pracy na rachunek własny wykazały, że ta grupa osób, chociaż jest mobilna w tworzeniu nowych miejsc pracy, ma ogromne trudności nie tylko natury finansowej, ale głównie organizacyjnej, mentalnej i socjologicznej w zmianie statusu zawodowego i źródła utrzymania. Te problemy w nie mniejszym stopniu dotyczą wiejskiej ludności nierolniczej.

W Polsce jest niezwykle skromne uspołecznienie procesów popierania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, rozumiane w kategoriach współdziałania i pomocy organizacji samorządowych, społecznych i gospodarczych na rzecz osób chcących podjąć działalność na rachunek własny lub rozszerzyć istniejącą firmę. W tym zakresie nie są dostatecznie aktywne izby gospodarcze, organizacje kupieckie, rzemieślnicze, a także ODR, których misja wciąż jest głównie nakierowana na przedsiębiorczość rolniczą, a nie przedsiębiorczość niezwiązaną z rolnictwem. Słabymi partnerami w działaniach biznesowych w terenie są rejonowe urzędy pracy i banki, w tym głównie spółdzielcze. Banki w Polsce wciąż uważają, że ich rola to dawanie kredytu (handel pieniędzem) i kontrolowanie jego spłaty, tymczasem bank powinien być także doradcą i partnerem w biznesie, gdyż niepowodzenie klienta w interesach to również strata banku, konieczność postępowania windykacyjnego itp. Doradztwo biznesowe banków właśnie na wsi, tj. tam gdzie powstają najczęściej nowe miejsca pracy i przedsiębiorstwa, jest niezwykle słabe. Dla nowo utworzonych podmiotów gospodarczych (osób ubiegających się o kredyt lub pożyczkę), a także dla innych potencjalnych przedsiębiorców powinny być organizowane szkolenia na temat funkcjonowania gospodarki rynkowej, jej aspektów prawnych, ekonomicznych, marketingowych, związanych z poszukiwaniem tańszych źródeł kredytowania, pozyskania surowców, zaopatrzenia w towary, znalezienia partnerów w interesach itp.

Literatura

-
- [1] Kolodziejczyk D., Wasilewski A., Lidke D. 1998. Rozwój demograficzno-gospodarczy w skali lokalnej, IERiGŻ, Warszawa.

- [2] Kozuch B. 1999. Stymulowanie procesów innowacyjnych jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionu. W: *Innowacje techniczne i zmiany strukturalne w procesie transformacji polskiej gospodarki*. Tom I. Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- [3] Kulawik J. 1999. Infrastruktura ekonomiczna wsi a polityka rolna. *Banki Rolnictwo* 12.
- [4] Michna W. 1999. Bezrobocie na wsi i możliwości jego ograniczania. IERiGŻ, Warszawa. *Studia i Monografie* nr 92.
- [5] Ostrowski L. 1997. Działalność ARiMR w zakresie wspierania rozwoju infrastruktury techniczno-produkcyjnej. IERiGŻ, ARiMR, Warszawa.
- [6] Ostrowski L. 1997. Procesy dostosowawcze w sieci placówek obsługi produkcyjnej, handlowej i usługowej na wsi w latach 1992–1996. IERiGŻ, Warszawa.
- [7] Ostrowski L. 1997. Procesy transformacji wsi i rolnictwa do gospodarki rynkowej. Synteza. IERiGŻ, Warszawa.
- [8] Sikorska A. 1997. Zakłady pracy na terenach wiejskich. W: *Procesy dostosowawcze do gospodarki rynkowej we wsiach badanych przez IERiGŻ w 1996 roku*. IERiGŻ, Warszawa.
- [9] Pławgo B. 1999. Sektor małych i średnich przedsiębiorstw a przemiany strukturalne. W: *Struktura gospodarki Regionu Północno-Wschodniego Polski i kierunki jej ewolucji w latach 1990–2000*. Rządowe Centrum Studiów Strategicznych. Białystok.
- [10] Zegar J.S. 1999. Dochody chłopskie. Stan — perspektywy — polityka. IERiGŻ, Warszawa, seria Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy nr 439.

Development of non-agricultural economic initiatives on rural areas

Key words: rural areas, new places of employment, loans and credits
Agency of Agriculture Restructurization and Modernization

Summary

The number of enterprises and working places on rural areas increased during last years. As compared to the period of eighties, the proportions in percentage of population employed in rural and urban areas has changed to the advantage of work places on rural areas. Since June 1995, to intensify mentioned transformations, the Agency of Agriculture Restructurization and Modernization lent some sums of money and gave credits to the persons and institutions that created new places of employment. Within 1995–1998 in total 4492 loans amounting to 151.7 million PLN were given what enabled to create 15 475 new places of employment. The sum of 306,2 million PLN came to the enterprises in form of credits what resulted in 14.6 thousand new working places.

According to the Institute's study, 13.5% farmers' families in 1996 were engaged in their own non-agricultural economic activities. Such family firms (usually one-person firms, without any employees) reached 85.7%, while the rest (14.3%) hired some employees (2.48 persons on an average). From that group of families only 8.8% resigned such form of income during 4 years. The initiatives on rural areas show considerable spatial differentiation and need effective supporting activities of the state and the social-professional business organizations in creating new places of employment — particularly in the regions of north-eastern Poland. An important form of assistance in continuation of that policy should be further financial loans and preferential credits for the enterprises.

*Adres do korespondencji:
prof. dr hab. Lech Ostrowski
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
ul. Świętokrzyska 20
00-002 Warszawa*

Wynagrodzenie autorskie sfinansowane zostało przez Stowarzyszenie Zbiorowego Zarządzania Prawami Autorskimi Twórców Dzieł Naukowych i Technicznych KOPIPOL z siedzibą w Kielcach z opłat uzyskanych na podstawie art. 20 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych.